

Een voetnoot van de geschiedenis

Albert van Roeden

‘Die Weltgeschichte hat sich den Spass erlaubt, von uns zu verlangen, dass wir den Sozialismus in einem Drittel eines geteilten Landes aufbauen, und das mit Menschen, die sich den Sozialismus keineswegs alle gewünscht haben.’¹

Deze bijdrage gaat in op één van de merkwaardigste producten van de Koude Oorlog, de Duitse Democratische Republiek (DDR), in een recent standaardwerk ook wel de SED-staat genoemd.² In de loop van zijn ontstaan kreeg deze ‘voetnoot van de wereldgeschiedenis’ (Stefan Heym) de rol van vooruitgeschoven post van het communisme toebedeeld. Hoe slaagde de *Socialistische Einheitspartei Deutschlands* er in veertig jaar lang in die positie aan de macht te blijven?

De DDR – het onbeminde oorlogskind

‘Vergiss nie, die DDR kann ohne uns, ohne die Sowjetunion, ihre Macht und ihre Stärke, nicht existieren, ohne uns gibt es keine DDR,’ aldus Leonid Brezjnev in een gesprek met Erich Honecker op 28 juli 1970 te Moskou. Hij memoreerde misschien nog ten overvloede dat er Russische troepen in het land stonden. Honecker schreef na zijn val dat hij dat nooit had vergeten. Niettemin bleef hij er tot aan zijn dood van overtuigd dat het ontstaan en de rol van de DDR kunstmatig noch onnatuurlijk was geweest.³ Daarmee stond hij tamelijk alleen.

¹ Stefan Heym, *5 Tage im Juni* (München 1998) 359.

² Klaus Schröder, *Der SED-Staat. Partei, Staat und Gesellschaft 1949-1990* (München 1998).

³ Erich Honecker, *Moabiter Notizen* (Berlijn 1994) 56. Het laatste document van H., in detentie geschreven en onveranderlijk steil in de leer. Honecker toont zich er overigens van overtuigd, dat de DDR door Gorbatsjov werd verkwanseld: ‘Die Opferung der DDR auf dem Altar des von Gorbatschow so eifrig verfochtenen “europäischen Hauses” ist das Schmerzlichste in meinem Leben’, Ibidem 12.

Honeckers DDR was een bastaard van de Koude Oorlog. Zij ging met het einde daarvan binnen enkele maanden ten onder. Het volk wilde er niets meer van weten en liep, toen het de kans kreeg, in scharen weg. De hoogbejaarde machthebbers - 'die verdorbenen Greise' (Wolf Biermann) - bleken in de zomer en herfst van 1989 in meerderheid niet meer de wil en de energie te hebben het voortbestaan van hun macht en van de staat te verdedigen. Zeker toen hen duidelijk was geworden dat de Sovjet-Unie niet langer bereid was die macht te garanderen. Haar leider Gorbatsjov werd geconfronteerd met een zieltogende economie in eigen land en was tot de slotsom gekomen dat de bewapeningswedloop met Amerika verloren was. Hij viel terug op één van de oude opties van Stalin om de DDR als ruilobject in de onderhandelingen met het Westen in te zetten. Prompt stortte de DDR als een kaartenhuis ineen. Toch had de macht van SED veertig jaar stand gehouden. Het valt te betwijfelen dat al die jaren Russische troepen daartoe voldoende waren.

Herrezen uit ruïnes

Vanzelfsprekend of natuurlijk was het ontstaan van de DDR allerminst geweest. Stalin was er na de geallieerde overwinning op nazi-Duitsland niet op uit om in de Russische bezettingszone een afzonderlijke staat te stichten. Zijn oogmerk was tweërlei: Duitsland mocht nooit meer een gevaar vormen voor de Sovjet-Unie en het land moest herstelbetalingen opbrengen voor de immense oorlogsschade van de Sovjet-Unie. Vanuit de optiek van de communistische voorman diende enerzijds de voedingsbodem van het fascisme voorgoed vernietigd te worden en moest anderzijds de Sovjet-Unie toegang hebben tot de opbrengsten van het industriële hart van Duitsland, het Ruhrgebied.⁴ Dat leidde tot een ambivalente politiek. In de eigen bezettingszone kwam het al spoedig tot vergaande landhervorming en naasting van grote bedrijven; de *Junker* golden immers samen met de grote banken en concerns als de wegbereiders en handlangers van het nationaal-socialisme. Aldus werden in Oost-Duitsland de eerste stappen op weg naar een volksdemocratie gezet.⁵ Daarnaast streefde Stalin

⁴ Georg Fülberth, *Berlin, Bonn, Berlin: deutsche Geschichte seit 1945* (Keulen 1999) 9.

⁵ 'Die sowjetische Besatzungszone lernte bald ein ökonomisches und gesellschaftliches Herrschaftssystem kennen, das jede auf Einheit abzielende Politik ziemlich utopisch

op basis van de besluiten van Potsdam tegelijk naar een burgerlijk-democratisch bestel voor héél Duitsland, waarop hij hoopte voldoende invloed te kunnen hebben. In de loop van 1946 stak de al in Potsdam ontluikende onenigheid tussen de geallieerden duidelijk zichtbaar de kop op. Weldra koersten de Verenigde Staten en Groot-Brittannië op economische aaneensluiting van hun bezettingszones tot de Bi-Zone. De toegang tot het Ruhrgebied bleef Stalin daarmee onthouden. De Sovjet-Unie kon zich voortaan slechts uit de eigen zone schadeloos stellen en ging daarbinnen op grote schaal over tot inbeslagname of demontage van fabrieken en spoorwegen. Toen vervolgens de Verenigde Staten het Marshall plan lanceerden om het economisch herstel van Europa te bewerkstelligen en daarmee tevens de eigen invloedssfeer veilig te stellen, wees de Sovjet-Unie dat af; wat tevens gold voor de door haar gedomineerde Oost-Europese gebieden. Oost-Duitsland bleef voorlopig verstoken van economische hulp én was nog jarenlang gedwongen herstelleveranties te verrichten.

In het westen werd de Bi-Zone al spoedig uitgebreid met de Franse bezettingszone en omvatte daarmee heel West-Duitsland. Dit gebied werd in juni 1948 door de geldzuivering in de Tri-Zone en West-Berlijn tot één afzonderlijke economische eenheid samengesmeed. Daarmee was de basis voor het latere *Wirtschaftswunder* gelegd. De vorming van de Bondsrepubliek was daarbij nog slechts een kwestie van tijd en gloorde reeds met de ondertekening van het Pact van Brussel in maart 1948 door de drie westelijke geallieerden en de Benelux-staten. Stalin reageerde in juni 1948 met de blokkade van West-Berlijn, die hij in mei 1949 opgaf, toen hij concludeerde dat hij zijn vroegere geallieerden niet van hun koers had kunnen afbrengen; concessies van betekenis had hij niet verkregen.

Nu werd ook de stichting van de Duitse Democratische Republiek onontkoombaar. De voorbereidingen daartoe werden in de loop van 1948 al grotendeels getroffen, maar Stalin wachtte nog af hoe de ontwikkelingen zouden verlopen. Toen de vorming van de Bondsrepubliek een feit werd, de verkiezingen voor de Bondsdag werden gehouden en Konrad Adenauer op 15 september 1949 tot eerste bondskanselier werd verkozen, gaf Stalin vervolgens toestemming tot de vorming van een provisoire regering. De stichting van de

machte, wie im übrigen auch das Bestehenlassen der gesellschaftlichen Verhältnisse in den Westzonen.' Alfred Grosser, *Geschichte Deutschlands seit 1945: die ersten dreissig Jahre* (15^e druk, München 1991) 104.

DDR volgde op 7 oktober, nadat de burgerlijke partijen erin hadden toegestemd om de verkiezingen uit te stellen. Die vonden tenslotte plaats op 15 oktober 1950, waarbij het stelsel van een eenheidslijst met een vaste onderlinge verhouding tussen de toegelaten partijen en de massaorganisaties werd gepraktiseerd. De officiële opkomst van 98.5 procent leverde 99.72 procent ja-stemmen voor de lijst van het *Nationale Front* op.⁶ Dergelijke fraaie cijfers zouden voortaan de gewoonte blijven tot de vrije verkiezingen van 18 maart 1990, waarvan de uitkomst het einde van de DDR bezegelde.

Door de gemanipuleerde uitslag van oktober 1950 was de heerschappij van de SED in haar eigen ogen gelegitimeerd. Dankzij de door haar beheerste massaorganisaties beschikte zij over een ruime meerderheid in de *Volkskammer* en de overige volksvertegenwoordigingen. Naar sovjetvoorbeeld werden dat vanaf het begin acclamatieorganen, waar nagenoeg altijd unaniem werd besloten wat al elders was beslist.

Zo was op Duitse bodem naast de Bondsrepubliek een nieuwe staat verzezen. Vanaf zijn ontstaan werd die beheerst door de SED, zij het vooralsnog onder het toezicht van de *Sowjetische Militäradministration in Deutschland* (SMAD). De leiding van die partij, gepikt en gemazeld door het marxisme-leninisme, was vastbesloten om de moeizaam verworven macht nooit meer uit handen te geven: 'wenn wir eine Regierung gründen, geben wir sie niemals wieder her, weder durch Wahlen noch durch andere Methoden.' Volgens Walter Ulbricht, de komende man in de DDR, had alleen nog niet iedereen dat begrepen.⁷

Het hele of het halve Duitsland?

In het westen had Adenauer de balans van de Duitse nederlaag reeds opgemaakt en consequent aangestuurd op de vorming van een West-Duitse staat onder bescherming van de VS, die tegelijk ingebed diende te zijn in nieuwe West-Europese samenwerkingsstructuren. Niettemin pretendeerde de Bondsrepubliek het hele Duitsland te vertegenwoordigen en maakte daarbij tevens aanspraken op

⁶ Schröder, *SED-Staat*, 104.

⁷ Geciteerd in: Wilfried Loth, *Stalins ungeliebtes Kind: warum Moskau die DDR nicht wollte* (vermeerderde editie, München 1996) 167.

de verloren gebieden ten oosten van de rivier de Oder, volgens de Duitse grenzen van 1937. Maar ook de DDR presenteerde zich als een staat voor het hele Duitsland, zij het tot aan de Oder; en wel nadrukkelijk op antifascistische grondslag. Hier diende gerealiseerd te worden wat in Oost-Duitsland in dat opzicht reeds in gang was gezet: 'Die Ausrufung der Deutschen Demokratischen Republik war von der SMAD und der SED nicht als die Gründung eines zweiten deutschen Staates dargestellt und verstanden worden, sondern als das Angebot eines gesamtdeutschen Rahmens, mithin eine Massnahme gegen die Spaltung Deutschlands. Damit sollte eine Entwicklung aufgehalten und revidiert werden, die seit 1947 unverkennbar den Interessen der Sowjetunion zuwidergelaufen war.' Zo beschrijft de historicus Georg Fülberth de ontstaansgeschiedenis van de DDR.⁸ Het probleem daarbij was alleen dat, wat er ook geprobeerd werd, de oproep aan de West-Duitse arbeidersmassa's om de Amerikaanse lakei Adenauer ten val te brengen nauwelijks gehoor vond.

Adenauer vond in Ulbricht een gelijkwaardige tegenspeler. Beiden ontpopten zich als machts politici die zonder scrupules hun doelen realiseerden. Ulbricht zag de stichting van de DDR als de opmaat naar de ontwikkeling van een socialistische staat. Als die voorlopig slechts in het oostelijk deel gerealiseerd kon worden, dan was hij bereid dat op de koop toe te nemen. Als Stalin de vorming van de DDR zag als een omweg naar een oplossing voor het Duitse vraagstuk, dan was hij ook bereid daaraan lippendienst te bewijzen. Ulbricht had tijdens de gedwongen migratie in Moskou indringend geleerd nooit van Stalins koers af te wijken en alle kronkels daarvan trouw te volgen, waardoor hij de zuiveringen had weten te overleven. Ondertussen bereidde hij stap voor stap de vestiging van de macht van de SED voor en daarbinnen de gestage opbouw van zijn eigen positie. Ook hij koos voor het halve Duitsland. De beide opposanten Adenauer en Ulbricht hadden voor hun start 'lieber das halbe Deutschland ganz als das ganze Deutschland halb.'

De verovering van de macht

Nog voor de capitulatie van het Derde Rijk arriveerde Ulbricht op 30 april 1945 met een groepje partijfunctionarissen in Duitsland en nam onmiddellijk de

⁸ Fülberth, *Berlin- Bonn- Berlin*, 63.

wederopbouw van de KPD ter hand. Zijn opdracht was tevens het bestuur in de verwoeste hoofdstad te organiseren. Zijn maxime was dat het er daarbij democratisch uit moest zien, maar dat zijn partijgenoten en hij wel alles in de hand moesten hebben.⁹ In 1946 kwam het in de oostelijke zone tot een fusie tussen de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) en de *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD) verenigd in de SED. Dat daar sterke druk van de bezettende macht aan te pas kwam, lijdt geen twijfel. In West-Duitsland ageerde Kurt Schumacher fel tegen de *Zwangsvereinigung* en hij wist de West-Duitse SPD daar achter zijn anti-communistische houding te krijgen. Zo bleef de SED tot de oostelijke zone beperkt.

De SED ging bij haar oprichting uit van een Duitse koers op het socialisme, waarbij het erfgoed van beide partijen waardevol heette te zijn. Posities binnen de nieuwe partij dienden dan ook paritair te worden bezet. Lang zou dat echter niet duren. In reactie op de Truman doctrine postuleerde Stalin in 1947, na het mislukken van onderhandelingen over één centraal bestuur voor heel Duitsland, het omgekeerde leerstuk van de twee kampen in de internationale politiek: het imperialisme onder leiding van de VS versus de socialistische Sovjet-Unie en de Oost-Europese volksdemocratieën. Stalin riep zijn aanhang op tot grotere strijdvaardigheid, waartoe onder meer de Kominform werd opgericht. De Koude Oorlog was daarmee wederzijds een feit, met als consequentie dat de frontlijn voortaan langs de Elbe liep. Dat bood perspectief voor Ulbricht, die 'einen unerschütterlichen Glauben an die Allgegenwart des Klassenkampfes mit ausserordentlichem Machinstinkt, Unterwürfigkeit und persönlichem Ehrgeiz verband.'¹⁰ Hij wist zich binnen korte tijd voor de SMAD onmisbaar te maken bij de totstandbrenging van centrale bestuursinstanties en slaagde erin daarbinnen een eigen controlesysteem op te zetten.

De SED verklaarde na de oprichting van de Kominform dat zij voortaan tot het socialistische kamp behoorde. De Sovjet-Unie moest in het vervolg als voorbeeld voor de verdere ontwikkeling en inrichting van de *sowjetische Besatzungszone* dienen. De eerder geproclameerde Duitse weg naar het socialisme werd in 1948 verlaten en de SED werd omgevormd in een *Partei neuen Typs*, oftewel een communistische partij die volgens leninistische beginselen was georganiseerd. In plaats van het partijbestuur kwam er een

⁹ Wolfgang Leonhard, *Die Revolution entlässt ihre Kinder* (18^e druk, Keulen 1998) 440.

¹⁰ Loth, *Stalins ungeliebtes Kind*, 129.

Zentralkomitee en een *Politbüro*. Tevens werd een klein secretariaat van het *Politbüro* gevormd; Ulbricht kreeg daarvan de leiding. Tegelijk vond binnen de partij een grote zuivering plaats, waarvoor de breuk tussen Stalin en Tito als aanleiding diende. Vooral de vroegere SPD-leden werden hiervan het slachtoffer. Ulbricht bezette voortaan een sleutelpositie en beheerste het partijapparaat. Een enkeling sprak reeds van de dictatuur van Ulbricht. Zover was het nog niet. In de partij waren talrijke oudgedienden niet zonder meer bereid het pad voor hem te effenen. Ulbricht zou de komende jaren de één na de ander uitschakelen.

Een stille staatsgreep?

Wie ooit, zoals de auteur, op goed geluk door Oost-Berlijn rondliep, kwam onvermijdelijk grote, donkere gebouwen tegen met eindeloze rijen kleine ramen. Van buiten leek er geen leven te bekennen. Vaak werd ook nergens aangeduid wat zich daarbinnen bevond. Wat verborg zich achter deze muren?

We komen daarmee in het labirint van instellingen en instituties van de DDR. Zoals de meeste landen bezat de DDR een grondwet; die van 1949 was zelfs van tamelijk liberale snit.¹¹ Er was een parlement, een regering en een staatshoofd. Er waren politieke partijen en er vonden verkiezingen plaats, waarvan de uitslag bij voorbaat vaststond. De staat beschikte over een politieapparaat, de *Volkspolizei*, en in de loop van de tijd over een leger. Er waren rechtbanken; voor alle zekerheid vroeg de chef van de *Staatssicherheitsdienst* (Stasi) soms de partijleider wat de strafmaat moest zijn die de rechter diende te hanteren. Er waren gevangenen, waarvan de gedetineerden echter aan de Bondsrepubliek verkocht konden worden. Evenmin ontbraken vlag en volkslied. Het volk kon of moest zich op vele manieren organiseren. Van algemene organisaties werd men lid op grond van leeftijd, zoals van de *Freie Deutsche Jugend* (FDJ), of van de *Gesellschaft für Deutsch-Sowjetische Freundschaft* (DSF), omdat men een bijzondere vriendschap voor de Sovjet-Unie koesterde. Wie het nieuwe vaderland lief had, trad toe tot de *Gesellschaft für Sport und Technik*. De intelligentsia verenigde zich in de *Kulturbund* en kon gebruik maken van de bijbehorende comfortabele

¹¹ Hermann Weber, *Geschichte der DDR* (tweede herziene editie, München 1999) 127.

onderkomens. Dat alles was binnen enkele jaren tot stand gekomen en werd rond 1952 afgesloten. Er was echter één element dat alle organisaties verbond: zij erkenden de leidende rol van de SED en verklaarden zich bereid de besluiten van die partij uit te voeren.

Hiermee stuiten we op het geheim van de macht van de SED. Die was zonder enige ophef onmiddellijk na de stichting van de DDR langs administratieve weg gevestigd. Op 17 oktober 1949 nam het kleine secretariaat van het *Politbüro* een besluit dat de macht van de SED tot eind 1989 in stand zou helpen houden. Besloten werd dat de ontwerpen van wetten, verordeningen en dossiers waarover regeringsbesluiten genomen dienden te worden, vóór hun vaststelling door regering of *Volkskammer* aan het kleine secretariaat van het *Politbüro* ter fiatting voorgelegd moesten worden. Omtrent overige belangrijke overheidsmaatregelen diende eerst de beslissing van de betreffende afdeling van het partijapparaat te worden verkregen. Bovendien werden partijgenoten bij de overheid verplicht de directieven van de partij op te volgen en de partij in te lichten over mogelijke gebreken in de uitvoering.¹²

De historicus Wilfried Loth noemt dit besluit een stille staatsgreep die zonder Russisch toedoen uitsluitend van de SED zelf uitging.¹³ Daar had de partij wel redenen voor. Dat zij niet via de vrije volkswil aan de macht was gekomen was ook voor haar zelf geen geheim. De onmisbare macht moest daarom langs diverse wegen gevestigd en in stand worden gehouden. Daartoe diende allereerst het *Nationale Front*, een blok van politieke partijen en massaorganisaties, waarin de SED een vastgelegde leidende positie innam. De samenstelling van de *Volkskammer* werd overeenkomstig bepaald. Bij de regering ging het niet anders: de belangrijke posten werden door SED-leden bezet. Zonder uitzondering maakten zij tevens deel uit van de hoogste partijorganen. Dat gold evenzeer voor de massaorganisaties, ook daar waren de leidende functies nagenoeg altijd in handen van partijgenoten die deel uitmaakten van het *Zentralkomitee* of van het *Politbüro*. Zelfs in de economie ging het er overeenkomstig aan toe. De Stasi was op dezelfde wijze in het geheel verweven.

Het geheim van de macht lag dus in de symbiose van partij- en (semi)overheidsfuncties alsmede in het hybride besturingsstelsel, dat berustte op

¹² Het betreffende besluit wordt volledig geciteerd in: Loth, *Stalins ungeliebtes Kind*, 166.

¹³ Ibidem, 162-168.

Ulbrichts administratieve staatsgreep. De heerschappij van de SED werd gedragen door een omvangrijke groep van partij- en overheidsfunctionarissen. Zij voerden het beleid van de partijtop uit, vertolkten dat naar de bevolking en realiseerden het zonedig met dwang en onderdrukking. Schattingen komen uit op ca. 1.2 miljoen functionarissen, inclusief die van de massaorganisaties.¹⁴ De kern daarvan bestond uit de 300.000 kaderfunctionarissen, die onder de *Nomenklatur* vielen, het gerangschikte stelsel van functies, die alleen met goedkeuring van de partijleiding door betrouwbare partijleden vervuld mochten worden.

Die kaderleden moesten vooral één ding doen: de partijtop gehoorzamen. Wat ze tot 1989 deden. De omvorming van de SED tot een communistische partij bracht het democratisch centralisme met zich mee en daarmee werd de macht uitsluitend in de topleiding geconcentreerd. In de stalinistische variant van dit beginsel die voor de DDR maatgevend was, had ieder partijorgaan immers slechts de besluiten van het daaropvolgend hogere orgaan uit te voeren.

Ondanks de nagenoeg totale greep op de maatschappij was en bleef de partijtop echter van één ding overtuigd: de eenmaal verkregen en gevestigde macht diende te allen tijde beschermd en verdedigd te worden. Daarvoor werd een veiligheidsdienst opgezet, die zichzelf omschreef als schild en zwaard van de partij, maar bij de bevolking onder de afkorting Stasi berucht zou worden.

De handhaving van de macht

Dat de DDR een *Staatssicherheitsdienst* nodig had, leed reeds voor de provisoire *Volkskammer* geen twijfel. Met algemene stemmen werd daartoe op 8 februari 1950 zonder discussie besloten.¹⁵ De wet gaf geen omschrijving van de taken en verantwoordelijkheden, laat staan van de bevoegdheden van het nieuwe *Ministerium für Staatssicherheit* (MfS). In latere jaren zijn in interne richtlijnen wel verschillende omschrijvingen gegeven van het taakgebied. De kortste is

¹⁴ Schröder, *SED-Staat*, 407.

¹⁵ Karl Wilhelm Fricke, 'Zur Geschichte der DDR-Staatssicherheit', in: Florath B., A. Mitter, S. Wollé ed., *Die Ohnmacht der Allmächtigen. Geheimdienste und politische Polizei in der modernen Gesellschaft* (Berlijn 1992) 126.

wellicht de richtlijn nr. 1/58: ‘das Ministerium ist beauftragt, alle Versuche, den Sieg des Sozialismus aufzuhalten oder zu verhindern – mit welchen Mitteln und Methoden es auch sei-, vorbeugend und im Keim zu ersticken.’¹⁶ In het wetsontwerp was evenmin een vorm van controle door de *Volkskammer* voorzien. Vanaf de oprichting was het al gememoreerde besluit van het kleine secretariaat volledig op het nieuwe ministerie van toepassing. De *Staatssicherheitsdienst* viel daarmee rechtstreeks onder het *Politbüro*.

Tot minister op het nieuwe departement werd Wilhelm Zaisser benoemd, terwijl Erich Mielke de functie van staatssecretaris kreeg. De nieuwbakken bewindspersoon werd tevens lid van het *Politbüro*. Daarmee kwam Zaisser in de topleiding van de partij en was als minister alleen politieke verantwoording verschuldigd aan zichzelf. De Russische zeggenschap over het nieuwe veiligheidsorgaan bleef echter nog vele jaren bestaan. Aan alle afdelingen waren instructeurs van de MGB¹⁷ toegevoegd, die aanwijzingen gaven, toezicht op de activiteiten hielden en zonodig ingrepen.

Het MfS telde bij zijn oprichting 1150 medewerkers, waarvan een veertigtal in de Berlijnse centrale werkzaam was. Dit aantal nam snel toe, al staat het nog in geen verhouding tot het aantal officiële medewerkers op 31 oktober 1989. In 1953 waren het er 10.700, in 1960 was het aantal gestegen tot 18.471 en in 1970 tot 43.311. Die spectaculaire groeicijfers werden daarna nog ruim overtroffen; onder het regime van Honecker verdubbelde het ministerie nog eens in omvang: in 1980 werd het aantal van 75.138 bereikt, waarna het bestand uiteindelijk steeg tot 91.015 bezoldigde medewerkers.¹⁸ Bij dit laatste aantal moeten dan nog zo’n 170.000 *inoffizielle Mitarbeiter* - het verklikkerapparaat - worden opgeteld om een beeld van de totale omvang te krijgen. Aan het eind van het bedrijf werkte circa één op de vijftig volwassen Oost-Duitsers direct of

¹⁶ Clemens Vollnhals, ‘Das Ministerium für Staatssicherheit. Ein Instrument totalitärer Herrschaftsausübung’, in: Kaelble H., J. Kocka, H. Zwahr ed., *Sozialgeschichte der DDR* (Stuttgart 1994) 498.

¹⁷ De Sovjetrussische veiligheidsdienst is in de loop van de jaren herhaaldelijk van organisatievorm en benaming veranderd, van 1946 tot 1954 ging de dienst als *Ministerstvo Gosudarstvennoi Bezopasnosti* (MGB) door het leven, daarna als KGB.

¹⁸ Deze gegevens over de personele sterkte van de *Staatssicherheitsdienst* heeft Gieseke aan de hand van de oorspronkelijke documenten uit de archieven van de Gauck-Behörde gereconstrueerd in: Jens Gieseke, *Die hauptamtlichen Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit. Anatomie der Staatssicherheit. Geschichte, Struktur, Methoden* (MfS-Handbuch) IV/I (Berlijn 1995) 97 e.v.

indirect bij of voor de Stasi. Veiligheid en spionage was daarmee in de arbeiders- en boerenstaat dé groeibranche zonder weerga.

Door Russische tanks gered

Stalin deed in 1952 nog eens het aanbod om een neutraal herenigd Duitsland tot stand te brengen. Hij was nog steeds bereid de DDR op te offeren, indien hij daarmee kon bereiken dat de Bondsrepubliek geen deel zou gaan uitmaken van de NAVO, wat hij vermoedelijk als de grootste bedreiging voor de Sovjet-Unie zag. Het Westen ging er niet op in daar Adenauer verwachtte dat de DDR met haar overduidelijke problemen geen lang leven beschoren kon zijn en vanzelf in de schoot van de Bondsrepubliek zou vallen. Uit de westelijke afwijzing trok de SED-leiding, kennelijk in overeenstemming met de leiding van de Sovjet-Unie, de conclusie dat voortaan alleen nog integratie in het Oostblok overbleef.¹⁹ Wederom zag Ulbricht zijn kans schoon en hij proclameerde op een partijconferentie de planmatige opbouw van het socialisme in de DDR. Die werd terstond geforceerd ter hand genomen en begeleid door een verscherpte ideologische campagne tegen Adenauers Bondsrepubliek. Tevens werd het overheidsbestuur verder gecentraliseerd: de *Länder* werden afgeschaft en er kwamen districten voor in de plaats. Daarnaast verordende Stalin dat de DDR zichzelf diende te bewapenen. De bevolking kreeg daarmee drievoudig extra lasten opgelegd, waardoor de toch al geringe levensstandaard dramatisch daalde. De repressie werd verscherpt door arrestaties en veelvoorkomende processen met zware straffen. Hierdoor namen tienduizenden de vlucht naar de Bondsrepubliek. In Ulbrichts zienswijze had de westelijke vijand de klassenstrijd tot het uiterste opgevoerd en bevond men zich nu midden in de dictatuur van het proletariaat, die in de fase van overgang van het kapitalisme naar het socialisme noodzakelijk was.

Een periode van onzekerheid brak aan met de dood van Stalin op 5 maart 1953. De aanpak van Ulbricht leidde tot grote economische problemen en diepe ontevredenheid, die versterkt werden door een verhoging van de arbeidsnormen met tien procent. Als reactie kwam een deel van het proletariaat

¹⁹ Fülbert, *Berlin, Bonn, Berlin*, 73.

op 17 juni 1953 in opstand. De SED stond machteloos en de Russische bezetter moest met tanks een einde aan de onlusten maken.

De staking van de bouwvakkers op de *Stalinallee* in aanbouw en de uitbreiding tot een opstand in grote delen van de DDR was door de Stasi volstrekt niet voorzien. In zijn eerste grote vuurproef had de inlichtingen- en veiligheidsdienst volledig gefaald, zoals het *Politbüro* moest constateren. Ulbricht kwam daarbinnen onder zware kritiek te staan; hij gold als de eerstverantwoordelijke voor de catastrofe. Toch wist hij zijn tegenstanders uit te schakelen en zijn huid te redden. Hij maakte daarbij gebruik van de verwarring die in de Sovjet-Unie door de arrestatie van Beria was ontstaan.

Stalins chef van de geheime dienst had ook nog na diens dood plannen voor een neutraal en blokvrij Duitsland. De opstand van 17 juni had echter aangetoond dat de SED onvoldoende basis in de bevolking had en dat een herenigd Duitsland naar verwachting politiek en economisch uitsluitend tot het Westen zou gaan behoren. De Sovjet-Unie zag zich in het vervolg genoodzaakt de DDR op de been te houden en Ulbricht te steunen. In 1954 kreeg de DDR van de nieuwe Russische machthebbers een soevereine status. Het daaropvolgend jaar trad zij toe het Pact van Warschau en in 1956 kwam het tot de oprichting van de *Nationale Volksarmee*. Daarmee was het ontstaan van de DDR voltooid en zij was voortaan de vooruitgeschoven post van het communistische machtsblok in Europa. Deze voorpost dreigde echter leeg te bloeden door de aanhoudende stroom van vluchtenden. Tot 1961 waren dat er bijna drie miljoen. Uiteindelijk bracht de bouw van de Berlijnse Muur de consolidatie van de arbeiders- en boerenstaat en bevestigde de status-quo tussen de machtsblokken.

De bureaucratische transformatie

De opstand van 17 juni en het falen van de *Staatssicherheitsdienst* zouden voor de SED en Stasi vele gevolgen hebben die doorwerkten tot aan de ondergang van de DDR. De gebeurtenissen vormden een traumatische ervaring voor de politieke elite, die haar niet meer los zou laten. *Die Machtfrage* stond voortaan voor de SED meer dan ooit centraal en bleef tot aan de herfst van 1989 het denken en handelen van de leiding beheersen.²⁰ Hoe kwetsbaar het voortbestaan

²⁰ Dietrich Staritz, *Geschichte der DDR. Erweiterte Neuauflage* (Frankfort 1996) 132.

van de DDR was, was overduidelijk gebleken. Tevens stond wel vast dat met stalinistische repressie alleen de DDR niet te handhaven viel. Dat zou de aantrekkingskracht van de Bondsrepubliek slechts vergroten. Daarom moest de bevolking tenminste enigszins tevreden worden gesteld en tegelijk beter en minder willekeurig worden gecontroleerd. Hiertoe werden maatregelen genomen om enerzijds het levenspeil te verhogen en anderzijds de *Staatssicherheitsdienst* effectiever te maken. Zaisser werd afgezet. Ulbricht riep een controleafdeling van het *Zentralkomitee* in het leven, die onder zijn leiding de zeggenschap van de partijtop over de Stasi eens en voor altijd moest waarborgen. Ook werd geïnvesteerd in uitbreiding en professionalisering van het apparaat. De klassenvijand die de DDR trachtte te ondermijnen, bevond zich in het Westen en daarom moest die tevens op eigen terrein worden bestreden. Daartoe werd binnen de Stasi de *Hauptverwaltung A* opgericht, die onder leiding van de later befaamde Markus Wolf kwam te staan en de Bondsrepubliek en de NAVO met eclatant succes wist te penetreren. Het meest geruchtmakend voorbeeld was de spion Günter Guillaume, die het tot naaste medewerker van Willy Brandt bracht.

Om toekomstige onlusten tegen te kunnen gaan zonder de hulp van Russische tanks werden er daarnaast arbeidersmilities, de *Betriebskampfgruppen*, geformeerd. Ze bewaakten de bouw van de Muur, maar in de slotfase van het regime bleek de inzetbaarheid van de Oost-Duitse *dad's army* inmiddels nagenoeg nihil te zijn.

In 1957 kwam de macht over de veiligheidsorganen in de handen van twee mannen te liggen, die de DDR tot eind 1989 zouden domineren. Erich Honecker kreeg de leiding over de controleafdeling en Mielke werd tot minister van *Staatssicherheit* benoemd. Laatstgenoemde was uit hetzelfde hout gesneden als Ulbricht en ontpopte zich voor hem - en nadien voor Honecker - als hét ideale werktuig. Onder Mielke's leiding kreeg de Stasi definitief vorm en werd getransformeerd van een stalinistisch terreur- en repressieapparaat naar een 'post-stalinistische Grossbürokratie mit universalem sicherheitspolitischen Anspruch.'²¹

In de daaropvolgende jaren trad de Stasi op de achtergrond. Preventie kwam zo mogelijk in de plaats van openlijke repressie. Daarvoor was een omvangrijk verklikkerapparaat nodig, dat al spoedig na de opstand van 17 juni

²¹ Jens Gieske, *Das Ministerium für Staatssicherheit. 1950 bis 1989/90. Ein kurzer historischer Abriss* (Berlijn 1998) 24.

werd opgezet. De *inoffizielle Mitarbeiter* vormden voortaan *die Hauptwaffe gegen den Feind*. Hun aantal groeide binnen enkele jaren tot ca. 100.000. Zonder het leger van die heimelijk opererende informanten zou de Stasi zijn taken nooit hebben kunnen verrichten.²² Onder Mielke gedijde ook het officiële apparaat als kool: de omvang daarvan verdubbelde sindsdien ruwweg iedere tien jaar en het werkterrein breidde zich over de hele samenleving uit. Overheid, politieke partijen, media, kerken, massaorganisaties, leger en politie, economie, kunst en cultuur; geen terrein ontsnapte aan de aandacht. In het hele land kwamen bijkantoren van de Stasi, zodat het tenslotte onder het bewind van Honecker tot de *flächendeckende Überwachung* kwam, die kenmerkend werd voor de periode van verval waarin de DDR in de jaren tachtig tenslotte kwam te verkeren.

Groot belang werd gehecht aan de ideologische indoctrinatie, die de onderschikking aan de SED mede moest waarborgen. Een eigen organisatie van de SED binnen de Stasi controleerde de medewerkers op hun politieke betrouwbaarheid. Mielke zag zijn ministerie dan ook als het uitvoerend orgaan van de dictatuur van het proletariaat, dat uitsluitend bevelen van de partij had uit te voeren. Daarbinnen gold een strenge hiërarchie en verliepen de werkzaamheden volgens talloze dienstorders en uitvoeringsvoorschriften. Bovendien stonden de medewerkers onder militaire tucht. De centrale in Berlijn groeide in verhouding het meest spectaculair: van 40 medewerkers bij de oprichting naar 40.000 bij de ontmanteling in de nadagen van de DDR. De kosten van het apparaat stegen overeenkomstig, deze bedroegen in 1989 3,6 miljard mark; een bedrag dat uiteraard streng geheim was. De Stasi zorgde er wel voor dat een deel werd terugverdiend door de inkomsten die de afdeling *Kommerzielle Koordinierung (KOKO)* door zaken als wapenhandel en verkoop van gevangenen wist te verwerven.

Aan het eind van het bedrijf beschikte de Stasi over ruim vier miljoen dossiers van burgers van de DDR en ca. twee miljoen van West-Duitsers. Zij was technisch in staat het telefoonverkeer van alle leidende politici in de Bondsrepubliek permanent af te luisteren. In eigen land bewaakte zij de burgers in de centra van de grote steden met camera-installaties. Zij was als de *Firma Horch und Guck* alom aanwezig en kon desondanks de ondergang van de DDR niet verhinderen.

²² Vollnhals, 'Das Ministerium für Staatssicherheit' in: H. Kaelble e.a. ed., *Sozialgeschichte*, 504.

Macht en onmacht

Administratieve repressie was dus het voornaamste kenmerk van de macht van de SED in haar positie van vooruitgeschoven post van het communistische bolwerk. Deze repressie berustte - met de aanwezigheid en de rugdekking van de Sovjet-Unie op de achtergrond - zowel op de geïnstitutionaliseerde beheersing van overheids-apparaat, maatschappij en economie als op de exclusieve zeggenschap over de veiligheidsdienst.

Na haar eerste fiasco slaagde de Stasi er lange tijd in de haar toegewezen taken steeds beter te vervullen. De onlusten in Polen, de Hongaarse opstand en de Praagse lente gingen daardoor zonder grote interne schokken aan de DDR voorbij. De ontspanning tussen beide Duitse staten als gevolg van de *Ostpolitik* van Willy Brandt leidde tot taakuitbreiding van de Stasi, die de effecten daarvan op de bevolking moest zien te neutraliseren. Tot in de jaren tachtig slaagde de dienst daar goeddeels in. Onder Honecker leek de DDR een gestabiliseerde staat, die inmiddels de hoogste levensstandaard in het Oostblok had. Dat was het resultaat van het beleid van de *Einheit von Wirtschafts- und Sozialpolitik*, waarmee het regime de bevolking tevreden wilde houden. Het peil van een sobere welvaartsstaat met omvangrijke sociale voorzieningen werd inderdaad bereikt, maar het werd wel op de pof gefinancierd. Pogingen om de economie door decentralisatie van beslissingsbevoegdheden efficiënter te maken, werden halverwege teruggedraaid, deze dreigden de macht van de partij aan te tasten.²³ De DDR bleef een staat waar de macht in extreme mate gecentraliseerd was, waar alles van bovenaf gereguleerd werd en waar de burgers 's avonds voor de West-Duitse tv-zenders wegdroomden van een leven in luilekkerland, waarvan ze waren afgesloten door de Muur.

Vanaf het midden van de jaren zeventig breidde zich een maatschappelijk klimaat van stilstand en verlamming uit. De literaire elite die hierop reageerde werd het land uitgezet of min of meer monddood gemaakt. De

²³ 'Im unlösbaren Widerspruch zwischen wirtschaftlicher Rationalität und politischem Herrschaftsanspruch lag schliesslich der eigentliche Keim zum Untergang des Systems' in: Stefan Wolle, *Die heile Welt der Diktatur: Alltag und Herrschaft in der DDR 1971-1989* (Berlijn 1998) 32.

DDR raakte door de stijgende schulden in externe betalingsproblemen en werd in toenemende mate afhankelijk van de Bondsrepubliek. De Sovjet-Unie kon niet meer bijspringen, die was zelf aan de grens van haar mogelijkheden gekomen. Het antwoord op de problemen werd andermaal in uitbreiding van de Stasi gezien. Dat middel bleek niet meer te helpen. De Stasi werd meer en meer tot een voortwoekerd gezwel, een opgezwollen bureaucratisch apparaat waarvan de effectiviteit proportioneel aan de groei voortdurend afnam.

Ook de overtuiging van Mielke's mannen dat zij aan de winnende kant van de geschiedenis stonden, werd slechts: binnen de Stasi was men immers het beste geïnformeerd over de problemen in eigen land. Tenslotte raakte de Stasi overbelast door het grote aantal inwoners dat in de jaren tachtig het land legaal wilde verlaten. De opdracht om de *Republikflucht* te verhinderen mislukte. De SED-leiding sloot zich af van de nieuwe ontwikkelingen in de Sovjet-Unie onder Gorbatsjov, waardoor de bevolking de hoop op veranderingen binnen het regime definitief verloor. Toen de partijtop de aanzwellende onrust in de zomer van 1989 negeerde, haar orders uitbleven én de Russische vrienden hadden laten weten zich afzijdig te houden, kwam de Stasi alleen te staan tegenover een vijandige bevolking, die juist dat orgaan als gehaat symbool van het regime zag. De Stasi-medewerkers die er op afgericht waren nimmer zelfstandig te handelen en slechts getraind en voorbereid waren een herhaling van de zeventiende juni te voorkomen, bezaten geen strategie tegenover de massale vreedzame demonstraties en raakten in hopeloze verwarring.²⁴ In de nadagen van hun heerschappij distantieerden SED, *Volkspolizei* en Justitie zich van de Stasi in de hoop hun eigen straat schoon te vegen, zonder veel succes. De SED wankelde: honderdduizenden verlieten de partij en aan de basis kwam het tot opstand van de leden tegen de leiding. Het *Politbüro* dwong Honecker tot aftreden en ging vervolgens stuiptrekkend zelf ten onder.

Voor het eerst in veertig jaar begon de *Volkskammer* zich te roeren: op 1 december werd de leidende rol van de SED uit de grondwet geschrapt én voor het eerst trachtte de regering zelf te regeren.²⁵ Die stuurde de 82-jarige Mielke met pensioen en doopte op 17 november de Stasi om in het *Amt für Nationale*

²⁴ Minutieus gedocumenteerd in: Walter Stüss, *Staatsicherheit am Ende: warum es den Mächtigen nicht gelang, 1989 eine Revolution zu verhindern* (Berlijn 1999).

²⁵ 'Da die eigentliche Verantwortung im Land ab 17. November nun da lag, wo sie hingehört, nämlich bei der Regierung, waren wir zum sofortigen Handeln gezwungen.' Hans Modrow, *Ich wollte ein neues Deutschland* (München 1999) 374.

Sicherheit. Dat hielp niet; de demonstranten spraken al dadelijk van *Nasi*. De volkswoede liep slechts verder op en het kwam tot bezettingen van MfS-vestigingen. Modrow, de nieuwe minister-president van de Stasi, vreesde bloedvergieten en zag zich enkele weken later gedwongen te besluiten tot opheffing.²⁶ De medewerkers gingen met vervroegd pensioen, boden hun diensten elders aan of begonnen voor zichzelf. Afgezien van een enkeling die zich van het leven beroofde, vielen er verder geen slachtoffers. De aftocht verliep gedisciplineerd; tenslotte bevond men zich in het vroegere Pruisen. De *unheimliche* nalatenschap bestond uit achttien strekkende kilometer archief.

Het alomvattend bureaucratisch beheersingsmodel van de SED leidde uiteindelijk tot totale verlamming, die revitalisering van het *sozialistische Vaterland* blokkeerde. Daarbij bleek het gigantische veiligheidsapparaat slechts een kolos op lemen voeten te zijn, dat tegelijk louter door zijn bestaan een belangrijke factor in de ontbinding van de DDR vormde. Bijna als parodie op de vulgair-marxistische leer, waarin op bepaalde momenten de kwantiteit omslaat in de kwaliteit, sloeg de nagenoeg totale macht van de SED binnen enkele maanden om in volledige onmacht.

In haar nadagen zag de SED-staat zich bovendien bijna van de ene op de andere dag aan haar oostelijke flank omgeven door staten die van regime wisselden. En in eigen land regeerde in feite reeds de DM. Zo raakte de DDR in de positie van een geïsoleerde en onhoudbare voorpost van het ineenslopende communistische kamp, die door 'de helden van de terugtocht' (Enzensberger) geweldloos werd opgegeven. Binnen een jaar was zij alsnog de Bondsrepubliek in de schoot gevallen en maakte het herenigd Duitsland deel uit van het Westen²⁷: de volgende luim van de wereldgeschiedenis?

²⁶ Ibidem, 387.

²⁷ Hoe dat proces verliep - en hoe het anders had kunnen verlopen - is fraai beschreven door Ruud Veltmeijer in diens recent werk, *Het wonder van de Duitse eenwording* (Amsterdam 2000).